

BIZKAIKO JAUNTZOEN INGURUKO
HERRI LITERATURAZ: PLENTZIAKO 1603KO HIRU
ESAERA ZAHAR ETA *REFRANES Y SENTENCIASEN*
JATORRIA, ETA PROPOSAMEN BAT ARRASATEKO
ERREKETAREN KANTUEZ

Eneko Zuloaga

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Laburpena

Lan honetan aurkikuntza baten berri ematen dugu: Plentziako armari batean aurkitutako hiru euskal esaera zahar (1603) aurkezten eta hizkuntzaren eta historiaren ikuspuntutik aztertzen ditugu. Hiru esaerotatik bi *Refranes y sentencias* (1596) lanean agertzen dira, eta hori datu garrantzitsua da; izan ere, Lakarrak (1996) errefrau-bilduma anonimo horren jatorriaz egindako proposamena berres-teko argudio berria da. Zehazki, Bizkaiko ipar-mendebala proposatu zuen Laka-rrak bildumako errefrauen jatorri gisa. Beste alde batetik, Bizkaiko ipar-mendeba-leko euskararen zenbait ezaugarri baliatuta, Arrasateko erreketari buruzko zenbait kantu eremu horretan sortu zirela proposatzen dugu —zehazki, Butroeko (Ga-tika) dorretxearen inguruan—, hizkuntzari dagozkion argudioak historiari buruz-koekin osatuta.

Abstract

This paper presents the discovery of three old proverbs (1603) written in Basque. We found them in a coat-of-arms in Plentzia (Biscay) and we have analyzed them from a linguistic and historical point of view. Two of those proverbs appear in the collection *Refranes y sentencias* (1596), which is a remarkable fact in so far as it adds a new argument which supports Lakarra's (1996) proposition about the origin of this anonymous proverb compilation (he proposed northwest Biscay as the most plausible origin). In addition, as regards some features of the Basque dialect of this area, we contend that some parts of the songs about the burning of Arrasate were also composed in northwest Biscay; more precisely, around the tower house of Butroe (Gatika). For that purpose, we have augmented those linguistic considerations with historical data.

1. Sarrera¹

Azken hamarkadotan sarri esan izan da euskal testuei ez zaiela behar besteko jaramonik egin, eta bistan dago oraindik ere lan handia dagoela egiteke testuen edizioan eta kritikan. Bada, izkribuez harago, ematen du gure ondare historikoari ere ez diogula behar besteko garrantzirik eman; izan ere, geuk ere «miraz» ikusi dugu inor gutxi aipatu dituela 1603az geroztik Plentziako (Bizkaia) dorretxe bateko armarrarian dautzan euskal esaera zaharrak. Zehazki, Butroe eta Muxika familiek partekatutako *Torre barri* dorretxeko armarrarian daude esaerok.

Hizkuntzaren eta paremiologiaren ikuspegitik Plentziako esaerek ez dakarte berrikuntza handirik, baina hiruretatik bi *Refranes y sentencias* (RS hemendik aurrera) bilduman agertzen dira, eta (mendebaleko) euskararen historiarako garrantzitsuak direlakoan gaude, lan honetan erakutsiko dugun bezala. Artikulu honetan, beraz, esaera horien inguruan ariko gara nagusiki: esaerok datatu, testuinguru historikoan kokatu eta RS bildumari dagokionez duten garrantzia zehaztuko dugu.

Beste alde batetik, esaeron azterketarekin irekitako bidea baliatuz eta Bizkaiko jauntxo zaharren inguruko herri-literaturaren kariatara, Arrasateko erreketaren kantuez ariko gara. Izan ere, Ibarguen-Cachopinen kronikan (IC hemendik aurrera) jasotako kantu zati batzuetan agertzen diren hizkuntz ezaugarriak eta edukia ikusita, uste dugu Plentziako esaeren, RS bildumaren eta kantu zation jatorria bera izan daitekeela.

Lan honetan, beraz, hizkuntzari dagozkion azalpenekin batera, historialariek Bizkaiko jauntxoei buruz emandako berriak erabiliko ditugu, zenbait datu historikok hizkuntz ezaugarrietan oinarritutako argudioak sendotzeko balio baitute.

2. Butroe eta Muxika familiak Bizkaiko ipar-mendebalean

Azpiatal honetan Bizkaiko Uribeko merindadeko bi eskualdez ariko gara nagusiki: Gatikaz (bertan baitzegoen butroetarren dorretxe nagusia, XIX. mendeko joera erromantikoei jarraikiz gaztelu bihurtutakoa) eta Plentziaz (bertan daudelako aztertuko ditugun esaerak eta bertan itsasoratzen delako Gatika aldetik datorren Butroe ibaia, hainbat mendez inguru horretako ardatz ekonomikoa izan dena). Bestalde, Butroe eta Muxika familiak izango ditugu hizpide, aipatutako eskualdeon historiarekin lotura garrantzitsua izan baitzuten zenbait mendez, aztergai ditugun armarriek erakusten duten bezala.

Butroe eta Muxika familiak 1380. urtean batu ziren, Gonzalo Gómez de Butrón “El Mozo” eta muxikarren jaraunse María Alfonso Mújica y Agüero ezkondu zirenean. Garai hartan bertan Mungia aldetik Gatikara jo eta bertan eraiki zuten euren dorretxea, Butroe ibaiak hiru alderditatik inguratutako eremuan. Leku estrategikoa hautatu zuten, gerta zitezkeen erasoetan babesleku izateaz gain, inguruko jarduera ekonomikoa kontrolatzeko leku ezin hobea ere bazelako: Erdi Aroaz geroztik, indus-

---

¹ Bihozkio nire eskerrak Joseba A. Lakarrari lan honen behin-behineko bertsioa hobetzeko emandako aholku eta argibideengatik. Eskerrak, halaber, Janire Enzunzari, Bizkaiko Uribe Kosta eskualdeari buruzko argibideengatik, eta Iñaki Caminori, testuko zenbait puntu argitzeko egindako proposamenengatik.

tria txiki baina joria eratu zen Butroe ibaiaren inguruan apurka-apurka: laborantza-lurrez gain, errotak, burdinolak, artisautza-tailerrak eta merkantziak leku batetik bestera ibaian gora zein behera eramateko ontziak (gabarrak) zeuden. Aintzat hartzekoa da, gainera, Butroe ibaia itsasoratzen den herrian, Plentzian, egon zela Bizkaiko eta Kantauri itsasaldeko merkantzia-portu handienetako bat Bilbokoa nagusitu aurretik (Madariaga 1996: 20). Bada, butroetarrek hautatu zuten lekua ikusita, ematen du itsasadarreko jarduera kontrolatzea izan zela euren helburuetako bat. Denborak aurrera egin ahala, Gatikako dorretxea ez ezik, auzo txikia sortu zuten inguruan, basiliza, etxalde, errota, burdinola eta nekazariak ustiatzen zituzten lursail berriekin.

xiv. mendean Erdi Arotik zetozen jauntxoek arteko borrokez gain (butroe-muxikarrak oinaztarren aldekoak ziren), ekonomia-krisi larria piztu zen, besteak beste, uholdeek eragindako galeren ondorioz, eta horrek jauntxoek diru-iturri nagusiak (errekaren inguruko industria txikia eta nekazaritza) etetea ekarri zuen. Garai hartarako, ordea, Plentzia merkataritza-gune garrantzitsua zen, eta Gatikako jauntxoek bertara jo zuten hiriko botereaz jabetzeko asmoz. Hiribilduaren ipar-mendebalean, itsasadarra kontrolatzeko leku aporposean, dorretxea eraiki eta euren botera inposatu zuten. xv. mendearen amaieran, ordea, jauntxoek arteko borrokek Plentziako hainbat etxe (tartean butroe-muxikarrena) erretzea eta hondatzea ekarri zuten, eta jauntxoek ordura arteko bizimoduaren gainbehera etorri zen, nagusiki merkataritzaren inguruan sortutako burgesiak nobleziari aurre egitea erabaki zuelako eta Errege Katolikoek banderizoen arteko borrokek amaiazteko neurriak hartu zituztelako. Horren guztiaren bidez, giroa lasaitzea lortu zen, nobleziaren kalterako: 1506an marrea-errota baten eraikuntzaren kariatara sortutako epaiketa galdu zuten butroe-muxikarrek, antzina izandako botere-galeraren erakusgarri. Epaiketan, besteak beste, butroe-muxikarrei hiria euren neurriara antolatu nahi izatea egotzi zieten: “*e mandava e vedava todo lo que quería en dicha villa de Plazensia e vesinos della, e ponía alcaldes-ofisiales los que el quería, que fásian todo lo que el mandava (...) organizando la villa en atención a sus propios intereses*” (Duo 1998: 38-39).

Galerak galera, badirudi jauntxoek euren ahalmen ekonomikoari eustea lortu zutela: behin armak utzita, askok merkataria gisa jardun zuten buru-belarri. Horren erakusgarri dira hurrengo hamarkadetan Plentzian bertan (eta Uribeko merindade osoan) erositako eraikinak; besteak beste, Antonio de Múgica y Butronek Mari San Juan de Cadalsori 1601ean erositako *Torre barri*², etxe gisa eratzeko baimena 1603an lortu zuena eta, gaur egun, hainbat zaharberritze-lan tarteko, zutunik dirauena.

Butroeko dorretxeaz denaz bezainbatean, xiv. mendean eraiki eta bizileku eta kontrol-gune legez erabili zuten. Alabaina, xvi. mendeaz geroztik, Espainiako erregeen proposamenak onartuz, Butroeko jauntxoak gortera hurbildu ziren, dorretxea apurka-apurka bizileku huts bihurtuz. Dorretxeak zutunik iraun zuen 1870eko hamarkadara arte. Ordurako La Torrecilla markesak ziren jabeak, eta Alemanian zein Europako beste herrialde batzuetan amets erromantikoei jarraikiz zaharberritutako

² “En el año 1601, es comprada por Antonio de Múgica y Butrón la casa de Cadalso, llamada Torre-Barri, con su casería, sepultura y carnera, a Mari San Juan de Cadalso ante el escribano público Lope Díaz de Larrondo por 500 ducados (...) En 1603 la villa de Plencia da consentimiento a Antonio de Múgica para la fundación de la casa Torre-Barri» (Lanzagorta 1998: 57-58).

gazteluen pareko eraikin bihurtu nahi izan zuten. Francisco de Cubas arkitektoa hautatu zuten lanen zuzendari, eta badakigu 1878rako obra-proiektua, 8 proposamen jasotzen zituena, egina zuela. Handik gutxira, eraiste-lanak gauzatu zituzten eta eraikina berreraikitzen hasi ziren, garaiko egunkarietako albisteetan irakur daitekeenaren arabera. Alabaina, inork ez zuen jaso noiz amaitu ziren lanak. 1897an idatzitako artikululu batean, Sabino Aranek esan zuen obrak amaitzeko gutxi falta zela, baina ez dakigu noiz amaitu ziren guztiz. Jakin badakigu, ordea, xx. mendearen lehenengo hamarkadetarako amaituta zeudela, bisitak egiteko aukera baitzegoen. Nolanahi ere den, aintzat hartu behar da Cubasek ez zuela Gatikako dorretxea zaharberritu, ezpada berreraiki: dorretxe zaharraren irudiak begiratzea besterik ez dago (Paliza 1992: 152-153) eraikin zaharraren eta gazteluaren artean inolako antzik ez dagoela ikusteko.

3. Plentziako *Torre barri* dorretxeko esaerak

Atal honetan Plentziako (Bizkaia) *Torre barri* dorretxean aurkitutako 1603ko hiru esaerak izango ditugu hizpide: arestian esandakoarekin bat, zenbait mendez eraikinaren albo bateko armarrian egon diren arren, ez dirudi inork jaramon handirik egin dienik. Guk geuk garrantzitsu eta interesgarriak direla uste dugu, xvii. mendearen hasiera-hasierako data izateaz gain, informazio baliagarria ematen digutelako hala inguruko jauntxo-familiez nola *RS* bildumaz.

Zehazki, hiru esaera agertzen dira Butroe eta Muxika familien armarrian (1. irudia): *Muxica areriocaz agica*, *Butroe celangoa da oroc daquie* eta *Garaianago erria gordeago*. Horien gainean 1603 urtea ageri da; hots, dorretxea inauguratu zen urtea, guri geuri baliagarri zaiguna hizpide ditugun esaerak datatzeko.

1. irudia

Armarriak lau zati ditu (2. irudia): goialdean, hurrenez hurren, Muxika eta Butroe familiei dagozkien irudi tradizionalak daude, ezker-eskuin: muturretatik bi dragantek irensten duten banda diagonal batek zeharkatzen du ezkerrekoa, eta albo bakoitzean ezkutu txiki bana agertzen da, hiru xingola horizontal dituena. Eskumakoa, berriz, gurutze batek zatitzen du: gurutzearen barruan bost otso daude (hiru maila berean, ezkerrera begira, bat gainean eta beste bat azpian) eta gurutzeak sortutako lau izkinetan butroi bana dago. Behealdeko txokoetan, berriz: ezkerrean elkar gurutzatzen duten bi giltza eta, giltzek sortutako hiru txokoetan, lirio bana. Eskuman, elkar gurutzatzen duten bi ezpata. Armarraren inguruan zenbait apaingarri daude.

2. irudia

Armarriaren azpialdeko esaerak historialari eta euskal ikertzaileen lanetan jasota ote zeuden begira aritu ondoren, harriturik ikusi dugu azken urteotan eginiko turismo-gidaren batean salbu, Plentziako armarriko idazkunak ez direla beste inon aipatu. Alabaina, bilatze-lan horretan kontu bitxi bat aurkitu dugu, hemen aztergai ditugun esaerekin lotura zuzena duena: 1897ko maiatzean idatzitako artikulu batean (1915ean berrargitaratu zen *Revista Euzkadi* aldizkarian), Sabino Aranak azaldu zuen Butroeko dorretxean (gogora dezagun garai hartan eraberritzen ari zirela, egungo gaztelu-itxura hartzeko bidean) ba omen zegoela tokiko jauntxoen armarri bat³, non 1601 urtearen azpian, hiru esaera agertzen baitziren: hain zuzen ere, Plentziako armarrarian aurkitutakoak dira, berdin-berdin idatzita. Lan hau idazten ari ginela Butroeko gaztelura jo dugu 1601eko armarraria bertan zegoenez egiaztatzeraz, baina aurkitu ditugun armarrietan (sarreran zein aldamenetako hormetan dirautenetan) ez da inolako esaldirik ageri. Butroeko gazteluari buruzko zenbait monografia ere kontsultatu ditugu, baina gehienbat XIX. mendeko eraberritze-lanen ondorengo arkitektura dute hizpide, eta 1601koa omen zen armarraria aipatu ere ez

³ “La citada fecha de 1601 está al pié del escudo de Butrón, el cual, labrado en un ingente sillar, ostentaba el castillo viejo y va a ser colocado en el nuevo, cuya edificación no está aún terminada» (Arana [1897] 1915: 322).

da egiten. Gauzak horrela, 1601ekoa (Butroe) eta 1603koa (Plentzia) armarrri bera ez ote diren bururatu zaigu, baina ez du ematen hala denik, begi-bistako bi ezberdintasun daudelako: lehenengo eta behin, Plentziako armarrarian ondo irakurtzen eta bereizten dira *I-6-0-3* zenbakiak. Bigarrenik, Aranank dio Butroeko armarrarian “BUTROE” dagoela idatzita eta akatsa bide dela, “BUTROE” espero zitekeelako: “Hay aquí una ligera errata: la *O* superpuesta a *BVTRE* está entre la *T* y la *R*, en vez de estar entre la *R* y la *E*” ([1897] 1915: 322). Plentziako armarrarian, ordea, behar bezala agertzen da *BVTROE*. Gauzak horrela, badirudi Aranank deskribatutakoa eta gaur egun Plentzian ikus daitekeena ez direla armarrri bera. Tamalez, ez dugu Butroekoaren berririk xx. mendearen hasieraz geroztik.

Aranaren artikulua berrinprimatu eta bi urtera, 1917an, Gatikako gazteluari buruzko artikulua berri bat kaleratu zuen J. Bengoetxeak *Euskal-Erria* aldizkarian. Bertan, zenbait azalpen eman ondoren, honako hau esaten da:

Hemos señalado la fecha de 1601 como correspondiente a la construcción de este palacio, basándonos en que dicha fecha aparece esculpida en ingente sillar al pie del escudo de Butrón. Bajo la fecha grabada que acabamos de mencionar se ve una inscripción euskérica, que, será sin género de duda, una de las más antiguas que se conocen en nuestra lengua ancestral. (Bengoetxea 1917: 482-483).

Hori irakurrita, ematen du 1601eko armarrria gazteluan zegoela 1917 aldera ere (“la inscripción que se conserva en el histórico Castillo de Butrón” esanez amaitzen da Bengoetxearen artikulua), ikusi izan balu bezala idatzi baitzuen Bengoetxeak. Horrek erakutsiko luke, Aranank esandakoari jarraikiz, xix. mendearen amaierako berreraitze-lanen ondoren berriz jarri zutela gazteluan. Alabaina, guk geuk zalantzak ditugu. Alde batetik, 1905eko kalitate handiko postal batean (Paliza 1992: 136) ez da armarririk agertzen gazteluaren aurrealdean. Beste alde batetik, Bengoetxea da armarrria aipatzen duen bakarra, eta begi-bistakoa da bere artikulua Aranaren lanarekin duen zorra: ezer berririk ez esateaz gain, abandoarraren esanak errepikatzen ditu, inoiz eraldatuz eta laburtuz, inoiz hitzez hitz.

Egoera zein den ikusita, uste dugu, datu berriak agertu artean, zentzuzkoena dela pentsatzea Butroeko gazteluko armarrria butroetarren dorretxe zaharrean egon zela xix. mendeko berreraikitze-lanak egin ziren arte, baina gaztelu berrian ez zela inoiz armarririk jarri eta Bengoetxeak Aranaren lana berridatzi besterik ez zuela egin. Bestalde, ematen du xvii. mendeko lehenengo urteetan butroe-muxikarrek zenbait armarrri (euskarazko esaerekin batera) egin eta euren menpeko eraikin garrantzitsu batzuetan ezartzea erabaki zutela⁴, eta horietako biren berri iritsi zaigula: Butroekoa zeharka ezagutzen dugu, Aranaren eta Bengoetxearen bidez, eta Plentziakoa oraindik ere ikusgai dago⁵.

Plentziako armarrarian gordetako esaldiak, atsotitzak baino, epai edo sententziak dira gehiago: ez dirudi jende arruntaren bizitza-esperientziaren bidez jasotako irakas-

⁴ Uste baino ohikoagoa bide zen antzeko esaerak zizelkatzea sendi beraren eraikinetako armarrrietan: Mitxelena adibideei jarraikiz ([1964] 2011: 157 eta hh), Getxoko Andra Mari elizako *Calva daguinac bizarra lepoan* esaeraren parekoa ezarri zen Erandioko martiartutarren armarrarian ere. Eta beste horrenbeste Eibar eta Mallabiko Mallea etxeetan: *Malleagas forua gaitic* irakur zitekeen.

⁵ Urdulzen ere bada Butroe familiari lotutako dorretxe armarridun bat, baina bertan ez da inolako idazkirik ageri.

gairik ematen dutenik (*Muxica arerioacaz agica* izan liteke halakoa asko jota, muxikarren arerioek asmatutakoa balitz). Baietzapen zuzenak dira, konnotaziorik gabeak, eta hirurak daude lotuta jauntxoek bizi izan zuten gatazka-giroarekin: *arerio*, *agika* eta *gorde* ‘babestu’ hitzak ikustea besterik ez dago horretaz jabetzeko. Esaerok, bestalde, proportzionalki daude banatuta: lehenengoa eta bigarrena Muxika eta Butroe familiei buruzkoak dira⁶ (gogora dezagun XIV. mendean bat egin zutela bi sendi horiek), eta hirugarrenean badirudi muxikarrek eta butroetarrek osatutako familia dela herriari mintzo zaiona, lasai egoteko eskatzeko.

Hiru esaeren jatorriari gagozkiolarik, bi aukera ikusten ditugu: edo jauntxoek sortu eta herrian zabalduak esaerak dira (beharbada armari eta antzekoetan irakurrita ikasitakoak) edo jauntxoek herrian erabiltzen ziren esaerak (batik bat familiei buruzkoak) bere egin eta euren armarrietan ezarri zituzten. Aukera bat zein bestea hobetsita, aintzat hartu behar da Muxika eta Butroe familiei buruzko esaerak XVII. mendea baino lehenagokoak direla, *RS* bilduman jasotzen baitira. Halaber, go-goan izan behar da, askotan esan izan den bezala, *RSn* agertzen den hizkera aski arkaikoa dela, ziur asko argitaratu zen mendea baino lehenagokoa, esaera zaharrak bere horretan zenbait mendez gorde ohi baitira⁷. Beste alde batetik, gatazka-giroa iradokitzen duen edukiak ere XVI. eta XVII. mendeetara baino, Erdi Aroaren azken mendeetara garamatza gehiago; izan ere, arestian esan dugunarekin bat, XV. mendeaz geroztik nabarmen baretu ziren jauntxoen arteko guda eta liskarrak.

Aztergai ditugun esaerak bata bestearen atzean daude idatzita, eta lehenengo biak altuera erdian zizelkatutako puntu batek bereizten ditu. Halako beste lau puntu agertzen dira ondoren ere, baina ezartzen dituzten etenak ez datoz bat ez hitzen, ez esaldien banaketarekin. Gainera, letra guztiak ez daude altuera bakarrean idatzita: lehenengo letroroko esaldietan lauzpabost letra ageri dira beste hitz batzuen gainean, tartekatuta egin behar direla iradokiz. Hona hemen esaldiok, zenbait iruzkin argigarriekin:

Muxica arerioacaz agica

RS bildumako 270 zenbakiko errefrauren parekoa da, Lekuonak (1996: 794) “izenak izena darama” gisa sailkatutako esaeren taldekoa. *RS*koaren aldean, ordea, ezberdintasun txikiren bat du: *Muxica, arerioacaz aguica - Múxica, adentelladas con los enemigos* agertzen da 1596ko bilduman (Lakarra 1996: 314), eta Urkixok hau ondorioztatu zuen: “Esta divisa, de la casa de Mujica, es probable se funde en algún incidente de las luchas entre Gamboínos y Oñacinos” (1928: 562).

⁶ Aranaren ustez ([1897] 1915: 324), Butroe eta Muxika familietako dorretxeetatik hartutako esaerak dira. Argi dago familia bakoitzak bere esaera duela, baina ez dugu uste sendion dorretxeetatik bertatik hartu eta elkarrekin emandakoak direnik. Lan hau egiten ari ginela Muxika herrira ere jo dugu, eta ez dugu euskarazko idazkunik aurkitu bertako dorretxe eta armarrietan: San Roman auzoan dago muxikarren dorretxea zena, eta bertan ez dago armarririk. Auzo horretako bertako etxalde batean badago armari bat idazkun eta guzti, baina gaztelaniaz dago idatzita: NO PVEDO : COMO : MERZCO : Y MERCOS MAS : QVE PVUEDO irakurtzen dugu guk. Bestalde, Muxikako Oka dorretxean ere badago armaria, baina idazkunik ez.

⁷ Ik. Mounole (2011: 14): “Outre ces textes, nous considérons —plus ou moins arbitrairement— comme étant du 15ème siècle les recueils de proverbes biscayens *Refranes y Sentencias* (1596) d’auteur inconnu (Lakarra 1996)”.

Molde honetako esaerak arrunt askoak izan dira eta badira. Halakoetan, izen berezi bat aipatu eta horren inguruko zehaztapenak ematen dira ondoren: lan honetako bertako *Muxica arerioaz agica* eta *Butroe celangoa da oroc daquie* esaerez gain, *RSko Abia deunga dustien abia* gisakoak aipa daitezke. Gaur egun ere dozenaka aurki daitezke Bizkaiko mendebalean bertan: *Mungia, lapur guztien habia; Gatika, artoa zatika; Arrietan, ura bere dirutan; Asua eta Erandio, Sondika eta Loiu, arto asko erein eta gitxi koiu; Galdakao, indarra daukak eta geldi ha(g)o*, etab. Esaera batzuetan, bestalde, “zerbait azaldu beharrean, agindua, kontseilua, nolabaiteko burubidea ere aipa daiteke” (Mitxelena [1985] 2011: 179 eta hh). Halakoak ditugu Mitxelenak arestiko lan horretan duen *Bergara, Çeñatu eta ygara* eta gaur egun ere entzun daitekeen *Vaquio laquio, guraquio* (Mitxelena [1964] 2011: 160).

Plentziako armarriko esaerara itzulita, hizkuntzari dagokionez, Bizkaiko mendebalean espero zitekeen *-akaz* sozietibo plurala dugu⁸. *RSko* testigantza ezagututa, *arerioakaz* espero genuen, eta ematen du Sabino Aranek ere beste horrenbeste espero zuela 1601eko *Butroeko* idazkunak irakurtzean, hitz horretan *a* bat falta zela idatzi baitzuen ([1897] 1915: 323). Bada, guk geuk beste azalpen bat proposatzen dugu: hitz horretan plural hurbila dagoela. Uste dugu *arerio* hitzeko eta plural hurbileko marka batzean *o* bokalaren asimilazioa gertatu dela (hots, *areriookaz > areriokaz*)⁹, eta horrek erraz azal dezake *arerioakaz* agertzea.

Beste alde batetik, *agica* hitzak ere badu interesik: Azkuek zalantza egin zuen irakurketan, eta *RSko* 270 zenbakiko errefracuan *aguica* irakurtzen den lekuan *agiraka* irakurtzea proposatu zuen (1925: 130). Bestalde, lekeitiarrak hoskidetasuna gordetzeko *aginka > agika* bihur zitekeela proposatu zuen¹⁰; baina, Lakarrak azaldutakoarekin bat, azalpena ez da baliagarria, errima asonantearekin *aginka* ere ondo egokitzen baita. *RSko* itzulpenak, gainera, ‘a dentelladas’ ematen du, eta zalantzak daude ez ote dagoen bertan bokal sudurkaririk, ez ote den “*aguica*, hots *aguinca* irakurri behar” (Lakarra 1996: 314). Testu argitaratuen artean *RSn* bakarrik agertu da aldaera hori (bilduma horretan bertan *aguin*, *aguina* eta *aguinac* ageri dira); beraz, hapax gisa sailkatu izan da bildumako beste hainbat hitzekin batera (Lakarra 1996: 24).

Butroe celangoa da oroc daquie

Bigarren esaera hau ere *RS* bilduman agertzen da 92. zenbakiarekin eta hoskidetasun (ahula) gordetzen duen sintaxiarekin: *Celangoa da Butroe oroc daquie - Que tal es Butrón todos lo saben*. Urkixok (eta gogoan izan dezagun ez zituela Gatikan omen ze-

⁸ *-gaz* (sing.) eta *-akaz* (pl.) distribuzioarekin “bat datoz Mikoleta bilbotarra, Egiazen Kanta arratia-rra, hegomendebaleko *Viva Jesus*, ipar-mendebaleko *Enojaduric*, erdialdeko *BB*, eta, interesgarriena bere corpusaren tainainagatik, Kapanaga Durangaldekoa (baita Zubia-Lezamiz eta Arzadun ere, noski); orobat Betolatza arabarra” (Lakarra 1996: 164). Lazarragaren eskuizkribuak zertxobait aldatu du mendebaleko sozietiboko atzizkien banaketari buruzko ikuspegia; izan ere, plurala adierazteko *-gaz* (*çuegaz* ‘zuekin’, *escuogaz* ‘eskuekin’), *-okaz* (*berbaocaç*) zein *-ekin* (*oequin*) erabili zituen arabarrak.

⁹ Gogora dezagun *RS* bilduman ez dagoela bokal geminaturik, oro har (Lakarra 1996: 197).

¹⁰ “El *laso* que figura en uno de nuestros viejos proverbios —*Olaso, gutxi batzuk ilaso* Olaso, pocos hay como tú— hubiera podido creerse parte de la rima, como lo es sin duda aquel *agika* que se lee por *agiraka* en *Mugika arerioakaz agika* Mugika riñendo con los enemigos” (1925: 130).

goen 1601eko eta Plentziako 1603ko armarrak ezagutzen) zalantzak zituen esaera honen jatorriaren inguruan:

Creería hallarme en presencia de una divisa nobiliaria, por el estilo de las contiendas en los nos. 88 [*Olaso, guichi bazuc y laso*] y 270 [*Muxica arerioacaz aguica*], si el 404 [*Butroeco meniacyayti ez ysquilosay echi*] no diera lugar á la sospecha de que pueda referirse á la acusación que en las luchas de banderizos se lanzaba á los Butrón, de no saber guardar treguas. (1914: 20).

Bistan dago Urkixoren intuizioa zuzena izan daitekeela, baina aurretik agertutako zalantza bera eragiten digu geuri ere: butroetarrek eurek sortutako esaera da, edo herriak zerabilelako hartu zuten jauntxoek euren ikurretan jartzeko?

Esaerara jota, ematen du zehargalderako *-eN* menderagailua falta dela, hala Plentzia eta Butroeko nola *RS*ko aleetan: *Butroce celangoa da oroc daquie* dugu Plentzian, esate baterako, *Butroce celangoa dan oroc daquie* beharrean.

Lexikoari gagozkiolarik, interesgarria da *oro* hitza agertzea. Azkuek esan bezala, ematen du *RS* bildumako erretrauetan agertzen diren zenbait hitz eta adizki bizkaieraz kanpokoak direla (1935: 6)¹¹; alabaina, saihestu egin behar da gaur egungo hitzen (eta hizkuntza ezaugarrien, oro har) hedadura xv-xvi. mendera zuzenean edo itsu-itsuan lekualdatzea. Izan ere, kronologia argigarri zaigu Bizkaitik kanpoko zenbait hitz mendebalean ere erabili zirela ikusteko. Hain zuzen ere, horietako bat dugu *oro* (eta Bizkaiko ipar-mendebaleko armarrietan agertzea bada nahiko esanguratsu). Beste testu zahar batzuen artean, *RS* bilduman zortzitan aurkitu dugu (*oroc* 92, *oroc* 170, *oroen* 198, *oro* 223, *oro* 245, *oroençat* 256, *oroenzat* 491 eta *oroc* 533) eta Azkuek ekialdekotzat jo zuen: «Es voz corriente entre los vascos orientales» (1935: 53). *Orotariko Euskal Hiztegia* begiratzea aski da, ordea, ikusteko garai zaharrean, *RS* bilduman ez ezik, xv. mendeko gutun nafar batean, Lazarragaren eskuizkribuan, Iburguen-Cachopinén kronikan, Isastiren laneetan eta Beriain nafarraren izkribuetan ere agertzen dela. Argi dago, beraz, sasoi batean orokorra bide zela.

Garaianago, eria gordeago

Hirugarren esaerako letra eta hitzak elkarren ondoan agertzen dira armarrarian, erdialdeko zati bat izan ezik: AQUIEGARAIANA·GO·ERIORDEAGO ageri da azpiko lerroan, eta horrek irakurketa nahas dezake. Aranek ([1897] 1915: 323) ‘Vencedor estoy, pueblo estáte en guarda’ edo ‘Vencedor estoy, más guardado el pueblo’ gisa itzuli zuen¹², baina geuk, Lakarraren gomendioari jarraikiz (komunikazio pertsonala), argiago ikusten dugu esaera honetan paralelismo sintaktiko

¹¹ Hemen aipatuko dugun *ororen* karietara, gaur egun ondo finkatutako zenbait ezaugarri bereizgarriren antzinako banaketa bestelakoa zela esan dezakegu. Ezagun da Arabako zenbait testutan dagoen “nahastea”, Arabako bertako euskara definitzeko arazoak eragiten dituena, baina bizkaiera zaharreko testuren batean ere ageri dena: *RS*n, esate baterako, *edun erroko adizkietan *-e* (*Tilista aroan amabost urte det, Al daygun legez ta ez nay degun legez*), eta *-u* (*Go-seac jolasic ez du, Iazquereac parrahua eguite ez du, Laster emaytê dauenac birretan emayten du*) aurkitzen ditugu *-o*-rekin batera. Lazarraga eskuizkribuan ere nahastea dago sail horretan: *edumen adizkietan *-o*- errodonak nagusi badira ere, *econquetaco edadea deut* (zaharragoa), *badeçu borondateric* (*-e*- erroko gehienak E. Sasiolakoaren poeman daude) eta *ecin sinistu dut* ageri dira. Lexikoaz denaz bezainbatean, *txipi* ‘txiki’ aldaera ere halakoa dugu: gaur egun Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian erabiltzen da, baina Bizkaiko, Arabako eta Gipuzkoako testu zaharretan ere ez da falta: *Ardi chipia veti bildos* (*RS*), *ona chipi, orpo laster, Abendanochea* (*IC*), *Guiçon chipi sotil baten andra çan* (Milia Lasturko), *anchoua peçe - sardina chipi adobadua* (Landuccio), *Cerren çu chipi içanagaiti* (Lazarraga), *buru chipia oy daduca* (Tolosako 1619ko paskinak).

¹² Eta, Aranari hitzez hitz jarraikiz, beste horrenbeste egiten duen J. Bengoetxeak 1917ko artikuluan.

eta korrelatiboa egotea; hots, *-ago* postposizio bikoiztuaren bidez eratutako esatera izatea: *Garaianago, herria gordeago* ‘zenbat eta garaiago, hainbat eta herria gordeago’, leku altuek estrategikoki ematen duten babesaren izanda.

Erabilera ez da ohikoa mendebalean (Aranak eta Bengoetxeak bestela interpretatzeak ere horretara garamatza), baina, xvii. mendean bertan, *-ago* ‘gehiago’ erabilera horren testigantzak sarri aurki daitezke Lapurdiko eta ekialderagoko testuetan: *Eta hersturatan iarriric othoitze eguiten çuen cineçago* (Leizarraga); *eta hastantcen da, non gero ago, urruntcen ago, galtcen ago eta errebelatcen ago baita* (Axular), *frutu hayec emanen drauçié goço eta çaporé onbat, ianago, nabïago* (Tartas), *Su niganac bozen-ago / Ni suganat gorzen-ago* (Oihenart). Bistan dago Plentziako idazkuntzarako proposatzen dugun egitura dela azken adibideotan agertzen dena.

4. *RS* bildumaren jatorriaz

Van Eysek xix. mendean berrargitaratu zuenez geroztik, hainbat ikertzaile aritu da *RS* bildumako esateren jatorria aurkitu nahian. Hemen ez ditugu hipotesi guztiak azalduko, Lakarra (1986b eta 1996) zehatz eta luze aritu baitzen gaiaz: egin diren proposamen nagusiak aipatu eta Butroe-Plentzia aldeko esaterik hipotesi horien baitan zein leku duten aztertu besterik ez dugu egingo.

xviii. mendean, Larramendik gizpuzkera eta bizkaieraren arteko nahastea ikusi zuen, bigarrena nagusi izanik. xix. mendean, Van Eys holandarrak gipuzkeraz idatzita zegoela esan zuen, nahiz eta bizkaieraren eragina ere ba omen zekusan. Vinsonek, alderantziz, gehienak gipuzkeraz idatziak zirela esan zuen, baina bizkaieraren eta iparraldeko goi-nafarreraren eragina ere bazegoela. Dodgsonek, ordea, bizkaiera nagusi zela uste zuen. Urkixok, bestalde, *RS* bilduma Garibairena zela uste zuen; hots, jatorria Arrasate aldean zegoela. Guerra historialaria hipotesi horren alde agertu zen, Arrasateko bertako euskara ez ezik, Oñati, Aramaio, Otxandio, Legutio eta Arratiako hizkerak ere ikusten zituela esanez. Azkuek *Euskalzale* aldizkarian argitaratu zituen erretrauok, baina “markatu beharrekoa da Azkuek ez zuela monografiarik idatzi nahi izan, ez liburu horren inguruan modu orokorrean, ez alderdi zehatzen batez, ezta orain aztergai dugun *RS*ren jatorriaz ere” (Lakarra, 1996: 120). Alabaina, hainbat hitz azaltzean, hitz horien erabilera-eremuaren berri eman zuen lekeitiarrak hala aipatutako aldizkarian nola xx. mende hasierako hiztegi mardulean eta *Evolución de la lengua vasca* lanean. Emaitza garbia da: Bizkaiko mendebaleko bailara eta herriak dira gehien aipatzen direnak. Lekeitiarrak ez zuen Arrasate ezinezkotzat jo, baina, bere lanetan zuzenean aipatu ez arren, “Orozko hobesten zuela idatzi ziola gatzigatzen zigen Urquijok, mende hasieran han gordetzen baitziren gorde ere bilduman agertzen diren hainbat ezaugarri” (Lakarra 1996: 130). 1960ko hamarkadan Mitxelena zenbait esateran Orozkoko hizkera atzeman zitekeela adierazi zuen, baina ez zen aritu bilduma osoaren balizko jatorriaz. Jada 1980ko hamarkadan, Bittor Kapanagak *RS* zenbait biltzaileraren artean egindako lana dela proposatu zuen. Hizkerari dagokionez, Arabako euskara nagusi zela esan zuen, baina Arratiakoa eta Leintz aldekoa ere bazegoela. Nolanahi ere den, begi-bistakoa da Kapanagak eginiko interpretazio asko eta asko zentzugabeak direla (ikus Lakarra 1996: 126 eta hh).

Jada 90eko hamarkadan, Lakarrak hizkuntzaren ikuspuntutik aztertu zuen bilduma, ezaugarri linguistikoak (euren kronologia eta geografia) kontuan harturik.

RSn agertzen diren zenbait ezaugarri Bizkaiko mendebalean sistematikoak direla ikusita eta mendebal horren baitan nongoak izan ote zitezkeen argitu nahirik, Bizkaiko mendebaleko beste testu batzuekin (Mikoleta, *Viva Jesus*, Orozkoko 1739ko otoitzak) erkatu zituen. Bizkaiko mendebaleko iparraldearen baitan *RS* bilduma non koka litekeen aztertzen jarraitu eta Bilbo eta Uribe-Kosta artean kokatu zuen. Zehazki, Bizkaiko mendebalean bi eremu bereiz zitezkeela erakutsi zuen, nagusiki iraganaldiko adizkietako *-n > Ø* galera erabiliz: alde batetik, iparraldeko eremuan *RS* eta Mikoleta leudeke. Bestalde, hegoaldean, Orozko eta *VJ*¹³, antzekotasun handiagoak baitaude *RS*ren eta Mikoletaren artean, *RS*ren eta hegoalderagoko *VJ*ren eta Orozkoko 1739ko otoitzen (Garigorta & Gaminde 1986) artean baino. Argudio linguistikoez gain, generoaren soziologia eta zenbait errefracutan agertzen diren pertsona- eta leku-izen bereziak¹⁴ ere gogoan izan zituen Lakarrak, gehienek erakusten baitute esaera askoren jatorria ezin zitekeela Bilbotik oso urrun egon.

Plentzian aurkitu dugun armariak eta Aranek 1897an Gatikan ikusi omen zuenak, bada, bete-betean egiten dute Lakarraren hipotesiaren alde; izan ere, armari horietan agertzen diren hiru errefracuetatik bi (*Muxica areriocaz agica* eta *Butroe celangoa da oroc daquie*) *RSn* agertzen dira. Hirugarrena (*Garaianago erria gordeago*) ez da 1596ko bilduman agertzen, baina ez dugu ahaztu behar bilduma bera ez zaigula osorik iritsi; hots, Iruñean inprimatutakoa orain ezagutzen duguna baino dezente handiagoa bide zela (Lakarra 1996: 111). Baliteke, beraz, hirugarren esaera hori *RS* bildumako zati galduan jasota egotea.

Jasotzen diren bie dagokienez, bistan dago butroe-muxikarrek kontrolatutako eskualdeetan (Bizkaiko ipar-mendebaleko Gatika eta Plentzian, gutxienez, sendion boterea eta jabetzak Uribeko merindadeko beste hainbat herritarra ere hedatzen baitziren) erabiltzen zirela xvii. mendearen hasieran oraindik ere. Horri Lakarrak emaniko argudioak gehituta, zentzuzkoena da pentsatzea *RS*ko biltzaileak inguru horretan jaso zituela bildumako hainbat esaera. Bestalde, ematen du armarrietako esaerak ez zirela zuzenean *RS* bildumatik hartu, arestian aipatutako aldeak (txikiak badira ere) baitaude armarriko eta 1596ko bildumako esaeren artean, batzuen eta besteen artean lotxak > lotura egon zitezkeen arren.

Laburbilduz, oso zentzuzkoa da pentsatzea *RS* bildumako errefracu gehien jatorria Bizkaiko ipar-mendebalean egotea: horren alde egiten dute zenbait hizkuntz ezaugarri esanguratsuk, generoaren soziologiak, errefracu batzuetan agertzen diren pertsona- eta leku-izen bereziek, eta, orain, Butroe-Plentzia aldeko dorretxeetako armarrietan aurkitutako esaerek.

5. Proposamen bat Arrasateko erreketaren kantuen jatorriaz

xvi-xvii. mendeko historialari eta herri-literaturako material-biltzaileen artean, aipatzekoa da Iburguenek eta Cachopinek eginiko kronika, garaiko jokamolde ustelei

¹³ *VJ*ren jatorriaz, ik. Ulibarri (2008 eta 2010) eta Zuloaga (2012).

¹⁴ 92. *Celangoa da Butroe oroc daquie*; 167. *Eriocac ereçan Butroeco alabea Plencian*; 270. *Muxica areriocaz aguica*; 334. *Daygu Goliz auzi ta garea vaquez bizi*; 387. *Albia deunga gustien abia*; 404. *Butroeco meniac gayti ez ysquilosay echi* eta abar.

jarraikiz sortutako zenbait material apokrifoz gain¹⁵, euskara zaharra aztertze hainbat eresi, ohar eta argibide jasotzen baititu¹⁶. Zehazki, hainbat iturritatik hartutako eta beste esku batzuek gehitutako eresi eta kantuak dira kronikan jasotzen diren euskarazko material interesgarrietako batzuk, eta horien arteko bat da *Arrasateko erreketaren kantuak* izenpean biltzen den kantu zatien multzoa.

Labur azaltzearen, esan dezagun kantuotan 1448ko ekainaren 23an ganboarre (Pero Vélez Gebarakoa buru zela) Arrasateri su eman eta, besteak beste, Gómez González Butroekoa, bere seme Juan eta iloba Presebal oinaztarrak hil zituztenekoak jasotzen direla. XVI. eta XVII. mendeetako historialarien (Lope García Salazar, Mendieta, Garibai, *IC*, etab.) lanetan oihartzun handia eragin zuen gertaera izan zen, besteak beste, jauntxoan arteko gudu basatienetako bat izan zelako. *IC* kronikaren baitan, 43. eta 79. koadernoetan daude jasota Arrasateko erreketari buruzkoak. Bi koaderno horietan lehenengoa 1574an idatzi zen, baina ez dakigu nondik edan zuen kronikagileak, ematen baitu kanpoko iturriren bat erabili zuela. Bigarren koadernoko testuak, berriz, Guerra historialariak aurkitu zituen XIX. mendearen amaieran, baina argitaratu gabe zituen harik eta 1921ean *IC* kronikakoak zirela egiaztatu zuen arte (Manterolak akatsez josita argitaratuak zituen 1883an). Jada XX. mendearen erdialdean, Mitxelena eta Rodríguez Herrerok berrargitaratu zituzten testuok ([1959] 2011), eta lan hori baliatu zuen errenteriarrak *Textos arcaicos vascos* Arrasateko erreketaren kantuei buruzkoak idazteko. Ematen du 79. koadernoan jasotako kantuak kronika idatzi ondoren gehitu zirela, 1610 inguruan. Azkenik, hala 43. koadernoko eresi zati argitaragabe bat nola 79. koadernoko gainerako kantu zatiak Arriolabengoak (2008) argitaratu ditu.

Guztira Arrasateko erreketari buruzko bost kantu zati iritsi zaizkigu. Lehenengo biek (“Gal didila”, 43. koadernokoa eta 8 bertso-lerrokoa, eta “Il didila”, 79. koadernokoa eta 5 bertso-lerrokoa) Butroeko andrearen eresia eta ganboarrek emaniko erantzuna jasotzen dute. Hurrengo bietan Gomez Gonzalez Butroekoaren heriotzako kantuak (“Gomez andia çanarren”, 5 bertso-lerrokoa, eta “Gomizec asco lagunic”, 9 bertso-lerrokoa) agertzen dira. Bosgarrena (“Argui yçarrac urten dau”, 34 bertso-lerrokoa) da guztietan luzeena, eta Arriolabengoaren arabera, “Gomizec asco lagunic” idatzi zuen esku berak idatzi zuen. Bada, kantuok interesgarri zaizkigu, azken urteotan proposatu denari jarraikiz (ik., esate baterako, Urgell 2006: 940), uste dugulako badela nahiko arrazoi linguistiko eta historiko kantu zati horietako batzuen jatorria Bizkaiko ipar-mendebalean kokatzeko.

Nahiz eta kontua sakon eta sistematikoki aztertze dagoen¹⁷, Kardaberatzek hala proposatu zuenez geroztik, azken mendeko ikertzaileek arazorik gabe onartu dute Bizkaiko euskara bitan zatitzen duen marra Bermeon hasi eta Otxandio aldean amaitzen dela (Zuazo 2008: 61 eta hh). Bada, marra horren mendebalean badira zenbait

¹⁵ Ik., esate baterako, Mitxelena ([1954] 2011 eta [1986] 2011) eta Arriolabengoa (2008: 45-79 eta 113-130) *Leloaren kantuaz* eta Andramendiko eskriturez.

¹⁶ Kronikaren, egileen, kronikan jasotako euskarazko materialen eta material horietako euskararen berri izateko, ik. Arriolabengoa (2008) lan argigarria. Artikulu honetan lan hori erabiliko dugu, nagusiki, kronikari buruzko informazioa emateko.

¹⁷ Ik. Zuloaga (2010, 2011 eta 2012) lanetako aipamen laburrak eta Etxazarra (2012) luze eta orokorragoa.

ezaugarri eksklusibo, azken lauhun urteotako testuetan agertzen direnak eta egungo hizkeretan bizirik dirautenak. Horietako bat da *edunen adizkietako hirugarren pertsonetan *-de* pluralgilea izatea (mend. *daude*, ek. *dabe*). Esan bezala, Bizkaiko mendebaleko hizkeretan besterik ez dugu aurkitu, eta, zaharra izateaz gain, sistematikoa dela ematen du¹⁸.

Bada, Arrasateko erreketari buruzko kantuetan bietariko pluralgileak daude: 43. koadernoko Butroeko andrearen eresiaren bertsioan hau agertzen da: *ganboar semeac urf[...] leguean urcatu euren ynjuria dabe benga[tu]*. Alabaina, “Argui yçarrac urten dau” izenekoan, *asi dira ta onegaz urten daude berealan* eta *Joanicoc eta beste ascoc eudela parte bertan* irakurtzen da. Hori ikusita, badugu arrazoirik proposatzeko 43. koadernoko eresi zatia Bizkaiko ekialdekoa eta “Argui yçarrac urten dau” mendebalekoa direla; beraz, jatorri ezberdinekoak genituzke. Bestalde, aurretik aipatutako *-n > Ø* galeraren adibide bat izan daitekeena ere badago “Argui yçarrac urten dau” izeneko zatian¹⁹ (letra lodia gurea da): *ama nagoçu oera / egun bein jarruta / ganboar seme lasterra*. Pasarte iluna da, baina ematen du azalpen logikoena dela letra lodiz nabarmendutako *jarruta* (< *d-i-a-rru-ta, Mitxelena [1979] 2011: 49) horretan aipatu galera gertatu dela proposatzea:

Pasaje de cuya dificultad da fe la incoherencia de las traducciones que se han ofrecido (...) Una corrección posible es: *egun bein ur *jarreita* (o *jarraita) *ganboar seme lasterra* «hoy en una ocasión me perseguía de cerca el rápido hijo de Gamboa». Se habrá omitido por descuido la tilde de la nasal o se tratará de una forma de pretérito sin *-n*, como las que aparecen en los RS de 1596 y en Micoleta. Cf., en Leizarraga, niri *darreitana* “quien me sigue”, *arreit* “sígueme”, etc. (Mitxelena & Rodríguez Herrero [1959] 2011: 39).

Butroeko andrearen eresiaren 79. koadernoko aldaeran ere *-n* ageri da lehenaldiko adibide bakarrean: [*ç*]*erre çeuren Jauna ezçencan enpara*. Gomez Gonzalez Butroekoaren omenezko “Gomez andia çanarren” aldaeran ere *-n* agertzen da (*Gomez andia çanarren / an çan Presebal bere*), eta “Gomizec asco lagunice” zatian ez dago ezaugarria agertzeko moduko testuingururik. *-n > Ø* galerari dagokionez, beraz, “Argui yçarrac urten dau” zatian besterik ez da agertzen, eta ez beti (*aen bizarac ucara çirean*). Nolanahi ere den, galera bertan agertzeak gure hipotesiaren alde egiten du, lehenaldiko adizkietako galera hori Bilbotik Uribe Kosta aldeko herrietara bidean besterik ez delako dokumentatu XVI. mendeaz geroztik.

¹⁸ Etxazarrak bi salbuespen aurkitu ditu: lehenengoa Mikoletaren elkarrizketetan (*baliodaue*) eta bigarrena Plentziako dotrinan, non nagusi baita. Mikoletaz denaz bezainbatean, *baliodaue* (*balio daue basxin gueyago*) aipatzen du (2012: 30), baina uste dugu erlatiboari dagokion sudurkaria falta dela egiazki; hots, *baliodaue[n]* *basxin gueyago* irakurri behar dela, mintzagaia (erosi berri den idazmahai bat) singularra baita. Plentziako dotrinaren kasuan, berriz, fidagarritasuna eta beste garai batzuetako datuekiko koherentzia azertu beharko lirateke (gogora dezagun, kasurako, hemen RSren jatorriaz esanikoak); izan ere, azken lauzpabost mendeotan Bizkaiko sartaldean dotrina horretan besterik ez da agertzen *-e*, espero zitekeen *-deren* lekuan.

¹⁹ Eresi eta bestelako materialetatik kanpo, kronikan bertan galeraren beste adibide batzuk ere aurkitu zituen Arriolabengoak, kronikagileek zenbait etimologia eman zutenean: “*Beraza* (...) tanién puede decir ‘aquel mismo era’, de *bera*, que quiere decir ‘aquel mismo’, y *za*, que quiere decir ‘era’ (I: 673); *Ormaça* quiere decir ‘pared era’, de *horma*, que quiere decir ‘pared’ y *za* ‘era’ (I: 674); *Menesa*, bocablo bascongado, quiere dezir ‘berdad dixé’ (II:32)” (2008: 296).

Arrasateko kantu zatiotan ageri diren sintagmaren joskera (*izenlaguna + izena: çabal arabarric*) ez da ohikoa ez gaur egun, ez azken mendeotan argitaratutako tesuetan. Hain zuzen ere, horren karietara, oso zentzuzkoak iruditzen zaizkigu Mitxelenak izen-sintagma horiei buruz eginiko ohar labur eta iradokizun zuhurrak. Besteak beste Arrasateko erreketaren kantuetako *çabal arabarric* eta RS bildumako *zitel zirola* eta *caden charriac* bezalako *adjektibo + izen* joskeraz ari zela, hau galdetu zuen:

Estos proverbios de RS ¿son, en cuanto al orden de palabras se refiere, el principio o más bien el fin de algo? No es imposible, a mi entender, que estén en estrecha relación con los versos que cuentan el incendio de Mondragón, con lo cual representarían alguna especie de arcaísmo sintáctico, conocido por lo menos en un cierto tipo de lenguaje que, con Fernando Lázaro, podemos llamar literal, lenguaje en el que era esencial la conservación del tenor literal de los enunciados y no solamente su contenido. (Mitxelena [1979] 2011: 47).

Mitxelenaren susmo hori, RS eta Arrasateko kantuak lotzen dituen, ez da nolana hikoia, besteak beste, bi testuetako edukia garai eta, zati batean behintzat, eremu bertsukoa izan daitekeelako.

Arrasateko kantuok geografikoki kokatzeari dagokionez, beraz, *eduneko adizkie-tako *-de* pluralgilea eta *-n > Ø* galera aintzat hartuta, uste dugu bidezkoa dela “Argui yçarrac urten dau” izeneko pasarte luzea Bizkaiko ipar-mendebalean jaso zela esatea. Halaber, “Gomizec asco lagunic” zatia aurrekoa idatzi zuen esku berak idatzi zuela eta Mitxelenak aipatzen duen sintaxi arkaikoa ere aintzat hartuta (ez dago *-de* pluralgilea eta *-n > Ø* galera agertzeko testuinguru egokirik), pentsa dezakegu zati horren jatorria ere aipatutako eremuan egon zela. Beste alde batetik, 43. koadernoko Butroeko andrearen eresiko *dabe* horrek, esandakoarekin bat, Bizkaiko ekialderagoko jatorria edo ekialderago bildu zela islatzen du.

Aurreko ezaugarriekin batera, proposatutako jatorria zein den aintzat hartuta, hizpide ditugun testu zatiak baditu beste ezaugarri esanguratsu batzuk, kantuok zinez zaharrak direla erakusten dutenak. Besteak beste, deklinabidean aipatzekoa da ablatiboko *-(r)ean* zaharra (*ostançean* ‘zerutik’). Aditzari eta joskerari dagokionez, *-(t)zaitte* aditz-izena (*çarçayqueran*), aoristo edo iraganaldi burutu zaharreko formak (*armacaz ezin eguien legez eçer*²⁰), aditz-laguntzaileen sortan *ezan agertzea (*erre deçagu mondragoe*)²¹, aditzoinik gabeko adibideren bat (*sar gayteza*), TO GEN egitura (*trajioe baten azmaçean*), **-io-* ‘esan’ erroko formak (*euroen artean dioela*) eta *X-e-gaz Y = X eta Y* koordinazio zaharra (*gomiz gonsaluh bertan çan / beragaz presebalen caltean*).

²⁰ Iraganaldi burutu zaharren artean, erabilera hori are interesgarriagoa da kronologiaren ikuspegitik; izan ere, «On relève des formes synthétiques à valeur de potentiel passé uniquement chez Lazarraga et dans le recueil de textes biscayens du 15ème siècle (*Text. Bisc.* 15e). Le suffixe *-te / -ke* ne leur est pas toujours suffixé. Rappelons qu’il est facultatif en subordonnées (...) et rare avec *egin*” (Mounole 2011: 125). Besteak beste, esaldi hori ematen du Mounolek bere azalpenen adibide gisa.

²¹ ICren baitan, *ezan aditz-laguntzailea Arrasateko erreketari buruzko kantuetan besterik ez da agertzen (Arriolabengoa 2008: 295).

Ezaugarri horiek gaur egungo hitzun arruntentzat ezezagunak badira ere²², bizkaiera zaharraren garaiko beste testu batzuetan ere badaude²³. Jakina da ezaugarri bakoitzak bere hedadura kronologiko eta geografikoa izan zuela, baina hemen interesgarri begitantzen zaigu hizpide dugun testuan guztiak konbinaturik agertzea, egoera hori ezagutzen ditugun testu zahar eta gordetzailenetan besterik ez delako agertzen; beraz, *RS*ren kasuan bezala, Mounoleren proposamenarekin ados (2011: 15), uste dugu Arrasateko erreketaren kantuak aski zaharrak izan eta xv. mendean kokatu behar direla; hots, erreketak bera gertatu (1448) eta gutxira sortutakoak direla, idatziz handik mende eta erdira jaso baziren ere.

Kronologiaren eta jatorrizko datazioaren auzian, Lakarrak ohartarazi digu bada-goela aparteko iruzkina merezi duten bi erabilera, agertzen duten maiztasunagatik: *ezan laguntzileaz eta *-tu/-Ø* oposizioaz ari gara.

Esana dugu bizkaiera zaharreko testuetan ezagun dela *ezanen erabilera, baina testuen luzeren arteko aldeak aintzat hartuta ere, ematen du Arrasateko Erreketaren kantuotan beste inon baino maizago ageri dela. *IC* kronikaren baitan, testu horretakoak dira Arriolabengoak (2008: 291) aipatzen dituen adibide guztiak: *sumyasalak*, *erre açala*, *eçencan enpara* eta *erre deçagu* (43. eta 79. koadernoetako bertsoietan, eta «Argui yçarrac urten dau» testuan ageri dira). Ager zitekeen leku guztietan agertzen da *ezan, mendebalean gerora nagusitutako *eginen* orde (xvi. mendeko testuetan *egin* nagusi da jada, *ezanen aleak ere badauden arren), eta horrek ere xvi. mendea baino lehenagokoa dela pentsatzera garamatza.

Bestalde, *-tu/-Ø* oposizioan antzeko egoera dugu: Arrasateko Erreketari buruzko kantuotan, bestelako eresi zaharretan bezala, aditz-erro soila da nagusi. Lakarrari (1996: 186) jarraikiz, xvi. mendean hasi ziren indikatiboaz kanpoko partizipioaren lehen agerraldiak, eta xvii. mendetik aurrera partizipioa nagusi zen jada.

Horiek guztiak eta kantu zaharron jatorria eta *RS*rena bera dela proposatzen ari garela aintzat hartuta, badugu Arrasateko Erreketari buruzko kantuotako hizkera *RS*-koa baino zaharragoa dela (erreketak bera gertatu zen sasoikoa (1448)?) pentsatzeko argudiorik; zehazki, oraindik ere Bizkaiko ipar-mendebal horretan *ezan erabat nagusi (edo bakar?) eta *-tu/-Ø* oposizioan lehenengoa nagusitu aurreko garaian sortuak direla esan dezakegu. Lehenengoaz den bezainbatean, *eginen* erabilera eremu horretara iritsi gabea zela pentsa dezakegu, gogoan izanda, gainera, Lakarraren (1996: 185) argudioen arabera, *ezanen galera hegoaldeetik iparralderantz eta ekialderantz gertatu zela.

Hizkuntz ezaugarriez gain, Bizkaiko sartaldekotzat jo ditugun pasarteak inguru horretan kokatzeko arrazoi historikoak ere badaude: arestian (§ 2) Butroe eta Muxika familiez emaniko historia-argibideen bidez erakutsi dugu Gatika eta Plentzia inguruan (besteak beste) izan zuten indarra eta eragina, eta jakinik Arrasate erretzeko arrazoi nagusietako bat Gómez Gonzalez Butroekoa hiltzea izan zela (helburu gauzatu, bide batez), guztiz zentzuzkoa da uste izatea kantu zaharrok (aipatutako ekialde-

²² Batzuen arrastoak aurki daitezke oraindik ere, fosilduta edo hitzun batzuen hizkeran, sistematikotasunik gabe: *arean* '(ezer) gutxi' esanahiarekin ezagun da Bizkai osoan, iraganaldi burutu zaharreko adizkiak entzun ditugu guk geuk Leioan eta Lemoizen (ik., gainera, Zavala 1848: 56, Azkue 1935: 84, Gaminde 1994: 549 eta Aldai 2008), *bai etzera etorri sa* 'etorri zan' gisakoak Getxon adi daitezke, etab.

²³ Ik. adibideak Lakarra (1983, 1984, 1986a, 1996 eta 2008) lanetan. Argigarri dira, halaber, Lazarragaren testua eta MLV taldeko ikertzaileek testuaren inguruan eraturako aparatu kritikoa (Bilbao et al 2010).

ragoko salbuespenarekin) butroetarren bizileku eta indar-lekuaren inguruan sortu eta erraz zabaldu zirela, eta inguru horretan jaso zituztela idatziz.

6. Laburbilduz

Lan labur honetan erakutsi egin dugu Bilbo, Butroe (Gatika) eta Plentzia arteko eremuak Bizkaiko jauntxoaren historiarako ez ezik, mendebaleko euskararen azterketarako ere duen garrantzia; izan ere, hainbat testuren sorgunea izan dela erakutsi dugu hala hizkuntzaren nola historiaren ikuspegitik. Alde batetik, Lakarraren (1996) hipotesiaren alde, jatorri ezezaguneko *RS* bildumaren jatorria ere inguru horretan bilatu behar dela uste izateko argudio berriak eman ditugu. Bestalde, Urgellekin bat (2006: 940), eremu horretan kokatzen ziren testuen corpusera Arrasateko erreketaren kantu batzuk gehitzeko arrazoi linguistiko eta historikoak badaudela erakutsi dugu, baita kantuotako hizkera zaharragoa dela, zenbait puntutan, *RS*koa baino ere.

7. Bibliografia

- Aldai, G., 2008, «Últimos restos del Aoristo Perifrástico en el euskera de Bilbao», *FLV* 109, 405-417.
- Arana, S., [1897] 1915, «La inscripción euzkérica de Butrón», *Revista Euzkadi* 13, 321-324.
- Arriolabengoa, J., 2008, *Euskara Ibarquen-Cachopin kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*, Euskaltzaindia eta BBK Fundazioa, Bilbo.
- Azkue, R.M., 1925, *Morfología vasca*, Editorial Vasca, Bilbo.
- , 1935, *Evolución de la lengua vasca*, Gaubeka'ren Irarkola, Bermeo.
- Bengoetxea, J., 1917, «Monumentos vizcainos. Castillo en Gatica», *Euskal-Erria* 1.190, 481-484.
- Bilbao *et al.*, 2010, *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa*, Vitoria-Gasteiz, UPV/EHU. Interneten eskuragarri: <http://www.lazarraga.com> [Kontsulta-data: 2013/04/15].
- Duo, G., 1998, «Formas de navegación en el Puerto de Plentzia a través de los documentos de la Cofradía de Mareantes de San Pedro (siglos XVIII-XIX)», in A. Madariaga *et al.*, *Plasentia de Butron-Plencia-Plentzia. Apuntes II*, Plentziako Udala eta BBK Fundazioa, Bilbo.
- Etxazarra, A., 2012, *Bizkai sartaldeko XIX. mendeko zenbait dotrinaren azterketa* (UPV/EHUko master-tesi argitaragabea). Zuzendaria: Iñaki Camino.
- Garate, G., 2002, *Euskal atsotitzak* (2. arg.), Deia, Bilbo.
- Garigorta, J.R. & I. Gaminde, 1986, «Orozkoko otoitz batzu», *Enseiucarrean* 2, 61-65.
- Lakarra, J.A., 1983, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17:1, 43-68.
- , 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18:1, 161-193.
- , 1986a, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3, 639-682.
- , 1986b, «xvi. mendeko bizkaierazko errefracuez: I. Garibairen bildumak», *ASJU* 20:1, 31-65.
- , 1996, *Refranes y sentencias. Ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31:2, 447-536.
- , 2002, «*Refranes y sentencias*: arazoak eta lekukotasunak bizkaiera zaharraren azterketarako», in A. Arejita *et al.* (arg.), *Bilbao. El espacio lingüístico. Simposio 700 aniversario / Bilboren 700. Urteurrena. Hizkuntza gunea*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.

- , 2008, «Vida con/y libertad: sobre una coordinación arcaica y la autenticidad de *Urthubiako alhaba*», 42:1, *ASJU* 83-100.
- Lanzagorta, M.J., 1998, «Los Múgica y Butrón en la Plencia de los siglos XVI-XIX», in A. Madariaga et al., *Plasentia de Butron-Plencia-Plentzia. Apuntes II*, Plentziako Udala eta BBK Fundazioa, Bilbo.
- Lekuona, J.M., 1996, «*Refranes y sentencias*: zenbait baliabide mnemotekniko», *Euskera* 41 (*Herri-literaturaren IV. jardunaldiak. Paremiologiak*), 791-797.
- Madariaga, A., 1996, «Placencia de Butron-Plentzia», in A. Madariaga et al., *Plasentia de Butron-Plencia-Plentzia. Apuntes*, Plentziako Udala eta BBK Fundazioa, Bilbo.
- Mitxelena, K., [1954] 2011, «Las escrituras apócrifas de Andramendi», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI. Textos vascos*, UPV/EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 207-226.
- [1964], 2011, «Textos arcaicos vascos», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XII. Textos arcaicos vascos. N. Landuchio, Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*, EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 1-197.
- [1979], 2011, «Algunas observaciones sobre los cantares de la quema de Mondragón», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI. Textos vascos*, UPV/EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 41-51.
- [1985], 2011, «Esaera zahar baten bigarren agerraldia», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI. Textos vascos*, UPV/EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 177-185.
- [1986], 2011, «Contra Lekobide», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI. Textos vascos*, UPV/EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 229-250.
- eta A. Rodríguez Herrero, [1959], 2011, «Los cantares de la quema de Mondragón (1448)», in J.A. Lakarra & I. Ruiz (arg.), *Luis Michelena. Obras completas XI. Textos vascos*, UPV/EHU, JUMI eta GFA, Donostia eta Gasteiz, 31-40.
- eta I. Sarasola, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, 16 liburuki, Euskaltzaindia eta Gero Mensajero, Bilbo.
- Mounole, C., 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (dokto-rego-tesi argitaragabea). TESEOn eskuragarri: <https://www.educacion.gob.es/teseo/mostrarRef.do?ref=959808#> [Kontsulta-data: 2013/04/07].
- Paliza, M., 1992, *El castillo de Butrón. Un episodio de romanticismo*, Estudios Arriaga, Bilbo.
- Ulibarri, K., 2008, «Orozkoko euskararen azterketa diakronikorantz hurbiltze bat», *ASJU* 42:1, 191-208.
- , 2010, «*Viva Jesus*: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44:2, 41-154.
- Urkixo, J., 1911-1933, «Los *Refranes y sentencias de 1596*. Estudio comparativo», *RIEV*.
- Zuazo, K., 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*, Elkar, Donostia.
- Zuloaga, E., 2010, «Nerbioi ibarreko euskara XVIII. eta XIX. mendeetan (I): Bizente Sarriaren bizkaierazko sermoiak», *ASJU* 42:2, 393-435.
- , 2011, «Nerbioi ibarreko euskara XVIII. eta XIX. mendeetan (II): Juan Ignazio Astigarra-garen sermoi-bilduma», *ASJU* 45:1, 235-276.
- , «Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta *Viva Jesús* dotrinaren jatorriaz». Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarrean (Vitoria-Gasteiz, 2012ko urria) irakurritako eskuizkribua.